

*Барановський О.І., д-р екон. наук
Інститут економічного прогнозування НАН України*

ФІНАНСОВІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ

Фінансові передумови формування середнього класу в Україні слід розглядати як з точки зору їх впливу на створення належного фінансового базису життєдіяльності цієї соціальної групи, так і з точки зору можливості забезпечення цим базисом умов для досягнення інших ознак, що характеризують представників даного класу.

Говорити про фінансові передумови створення середнього класу в Україні дуже важко, оскільки на сьогодні немає навіть його загально визнаного визначення, достовірної статистики, цифр, які б показували, що під цим розуміється, яка його чисельність. У нашій країні досі не проводились спеціальні дослідження, що дозволяють визначити кількісний і якісний склад середнього класу в сучасних умовах, проблеми ідентифікації українського середнього класу та конкретні аспекти його життєдіяльності.

ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ФІНАНСОВИХ ПЕРЕДУМОВ ЙОГО СТВОРЕННЯ

Існують теоретичні й методологічні проблеми ідентифікації середнього класу, визначення кількісних оцінок його масштабів і структури.

Серед них, зокрема, складність обґрунтованого визначення критеріїв виділення і стратифікаційних й нестратифікаційних характеристик середнього класу, їх концентрації, пошуку надійних джерел інформації про ознаки середнього класу, неспівставність даних державної статистики та репрезентативних соціологічних досліджень.

Будь-яке визначення кількісних параметрів фінансових чинників формування середнього класу в Україні характеризуватиметься певною умовністю. Цей факт зумовлений кількома причинами.

1. Визначення чітких кількісних параметрів фінансових чинників ускладнюється самою природою середнього класу як складної багатогранної категорії, яка обумовлюється поєднанням і взаємообумовленістю різнопланових елементів, а відтак – гетерогенністю й розмитістю меж.

Так, виділяються наступні критерії ідентифікації середнього класу і показники, що їх визначають:

1. Матеріальний добробут (матеріальний статус) (поточний дохід, рухоме майно, нерухоме майно і транспорт, заощадження (грошові вклади, готівка, облігації та інші цінні папери)).
2. Володіння засобами виробництва (капіталом) (підприємства, фірми з найманою робочою силою, товарні ферми тощо: повна власність чи участь у власності в усіх формах, включаючи прості акції; майно для індивідуальної трудової діяльності).
3. Професійно-посадовий (соціально-професійний) статус (управлінський статус, виконавець / керівник того чи іншого рівня; освіта, кваліфікація; кількість років навчання; кількість і тип дипломів; рівень складності професійної діяльності; зайнятість фізичною/розумовою працею).
4. Сектор економіки: державний/приватний; промисловість/сільське господарство / соціальна сфера тощо).
5. Політичний статус (ступінь впливу на прийняття рішень органами державної влади різних рівнів і органами місцевого самоврядування).
6. Потенціал соціальної мобільності (можливості висхідної і низхідної мобільності представників групи (прошарку); фактична мобільність, потенційна мобільність).
7. Статусність образу (стилю) життя (статусні аспекти образу й якості життя; якість поточного споживання; якість середовища проживання; якість дозвілля; коло спілкування; соціальний настрій тощо).
8. Соціальний престиж (соціальний престиж групи в цілому, окремих підгруп, аспектів професійної діяльності та стилю життя).

Застосування різних критеріїв для ідентифікації середнього класу дає часом вкрай суперечливі результати, що вносять плутанину у визначення чисельності й складу середнього класу. Основною причиною розбіжності соціальних об'єктів, виділених чи на підставі критерію матеріальної забезпеченості, чи соціального статусу, є широкомасштабна нелегальна діяльність, що проявляється, передусім, через неформальну зайнятість, якою охоплена значна частина працездатного населення.

2. Зазначене завдання ускладнюється і неможливістю однозначної формалізації всіх перелічених складових ідентифікації середнього класу, а також тим, що велика частина економічної активності не потрапляє в офіційні дані про доходи і ВВП, відсутністю необхідної статистичної та соціологічної інформації з цих питань.

3. Обґрунтоване вивчення фінансових передумов створення в Україні середнього класу значно ускладнюється також внаслідок, по-перше, недосконалості вітчизняної податкової системи, завдяки якій велика частина реальних доходів виплачується у формах, що дозволяють здійснювати, м'яко кажучи, "податкове планування", а насправді вимушують ухилятися (за допомогою страховок, "чорної готівки" та інших способів) від сплати податків, приховувати доходи від оподаткування. Окрім того, вимір заробітної плати не охоплює інших форм доходу і власності, наприклад нерухомості, а лише нечисленні податкові декларації українців відображають ці майнові придбання. Все це негативно позначається на якості вітчизняної статистики оплати праці й доходів.

По-друге, як свідчить практика, дані вибірових досліджень і офіційні дані Держкомстату України відрізняються. Внаслідок цього виникає природ-

на гіпотеза, що дані, які оприлюднюються Держкомстатом, з одного боку, занижується кількість бідних, з іншого боку, занижують доходи багатих.

По-третє, ускладнює процес дослідження фінансових передумов створення вітчизняного середнього класу і неспівпадання картин реальної та формальної зайнятості в Україні, внаслідок чого офіційне висвітлення структури зайнятості, процесів, що відбуваються на ринку праці, сильно викривлене.

Середній клас створюється протягом багатьох десятиріч. Досвід розвинених країн показує, що іноді на це йдуть навіть цілі сторіччя.

У розвинених світових державах середній клас складають в основному підприємці, інтелігенція, службовці, представники творчих професій, висококваліфіковані робітники. В Україні з огляду на метаморфози, що відбулися в суспільстві за останнє десятиліття, таке відносно чітке відношення до середнього класу визначених груп людей не є можливим.

У радянські часи до середнього класу належали лікарі, інженери, викладачі. Якщо тоді вони офіційно вважалися “прошарком” суспільства, то зараз її матеріальний стан коливається від вищого до нижчого класу і залежить відповідно від рівня доходу. Сьогодні лише одиниці можна зарахувати до середнього класу. Тепер до них додалися банківські службовці, менеджери, бізнесмени, підприємці. До сучасного середнього класу також належить стара номенклатура (міська адміністрація, колишні партійні функціонери, директори підприємств).

Визначення “середнього класу” в сучасній науці достатньо абстрактне й суперечливе, єдиних підходів до цього поняття у світовій дослідницькій практиці не існує. Безліч питань викликає також і адекватність застосування західних визначень і розробок, що вже існують у цій сфері, до українських реалій.

Якщо узагальнити існуючі визначення, то середнім класом можна назвати соціальну групу, що володіє набором певних характеристик: визначений рівень доходів; володіння нерухомістю, наявність своєї справи; висока професійна освіта та кваліфікація; відносна задоволеність статусом; помірний політичний консерватизм, зацікавленість у підтримці соціального порядку і стійкості; суб’єктивна ідентифікація себе із середнім класом.

Середньоєвропейський рівень середнього класу передбачає наявність у громадянина власного житла, заміського будинку, автотранспорту, а також забезпеченість послугами охорони здоров’я й освіти.

Вочевидь, що не існує будь-якого єдиного критерію, який би однозначно визначав належність до середнього класу. Необхідно враховувати увесь набір характеристик.

За сучасних умов не можна однозначно визначити середній клас за якимись матеріальними ознаками, оскільки освіта не гарантує отримання пер-

спективної роботи. Робота в свою чергу не гарантує доходу (зарплати в представників однієї й тієї ж професії можуть розрізнятися на порядок). Дохід не гарантує статусу (доходи часто не дуже законні).

Проте, **головним критерієм належності до середнього класу попри все визнається дохід**. Причому частіше його визначають не конкретними сумами, і не кількістю речей чи продуктів, які можна купити. Дохід іменується “пристойним”. Звичайно, уявлення про те, що таке “пристойний” дохід сильно варіюється. Незмінно одне – це такий дохід, що задовольняє того, хто його одержує.

Дуже важливим також є місце проживання, тобто в столиці чи в провінції живе людина. Поширена думка, що якщо людина живе в столиці, у неї автоматично вище рівень доходу. Обґрунтовується це зазвичай великими можливостями для реалізації своїх здібностей, тому що тут перетинаються основні фінансові потоки. Таким чином, всерівно цей критерій також зводиться до доходу.

Дохід представників середнього класу – середній. З огляду на те, що в різних містах різний і рівень доходів, складно було б назвати якусь конкретну цифру, що визначає середній дохід. Проте важливою ознакою такого доходу вважається те, що його забезпечує основна робота, виключаючи необхідність працювати в кількох місцях.

Уміння частини лікарів, учених, учителів знаходять попит на сучасному ринку і забезпечують пристойний, а то й високий заробіток. Проте для більшості “старих середніх” найочевидніше джерело реальних грошей – це декілька місць роботи, причому часто зовсім не за основною професією. Водночас для їх західних колег додаткова зайнятість взагалі, а тим більше не за своєю спеціальністю не властива.

На перший погляд, така додаткова зайнятість – ознака прогресу, можливість плавно змінити віртуальний професійний статус на реальний і суспільно корисний. На практиці ж виявляється, що соціальних мінусів тут не менше, ніж плюсів. Так, “друга” робота, даючи людям заробіток і можливість робити щось, що має ринковий попит, неодмінно знижує їх трудову віддачу на “першій”.

В Україні конкретних даних про додаткову зайнятість працівників на сьогодні немає.

Водночас у суспільстві простежується тенденція заниження свого реального рівня доходів. Ті, кого можна було б зарахувати до вищого класу, називають себе середнім, ті, кого можна вважати середнім, зараховують себе до рівня нижче середнього і нижчого. Хоча однозначно це не можна оцінювати. Майже завжди має місце порівняння – або з країнами далекого і ближ-

нього зарубіжжя, або з колишнім Радянським Союзом чи окремими регіонами пострадянського простору.

Хоча певна частина населення зараховує себе до середнього класу, тоді як за рівнем доходу до такого їх зарахувати не можна, незважаючи на те, що рівень освіти, загальний рівень культури досить високий. Певним чином на самоідентифікацію впливає й те, що в радянський час ці люди могли реально належати до середнього класу, і продовжують таким вважати себе і в даний час, незважаючи на те, що рівень їх доходу став значно нижчим.

По-четверте, складність визначення фінансових передумов формування середнього класу в Україні полягає в тому, що, крім усього іншого, середній клас можна розподілити на групи. І якщо зарубіжні дослідники ведуть мову про три рівні груп (вищий (*up-middle*), середній (*middle-middle*), нижчий (*down-middle*)), а в дослідженнях, виконаних у Росії під керівництвом Т.І.Заславської, виділяються чотири ієрархічних прошарки: “верхній середній” (1,5 %), “середній” (20–25 %), “базовий” (приблизно дві третини), “нижній” (близько 10 %) з різним співвідношенням рівня освіти й доходу, то **у вітчизняній науці поки не існує чітких критеріїв розподілу на групи.**

ФІНАНСОВІ ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ

Фінансові джерела формування середнього класу: дохід за працю (заробітна плата, підприємницький дохід); дохід від власності (матеріальних, нематеріальних і фінансових активів); трансфертні доходи (пенсії, стипендії, інші соціальні виплати); заощадження (банківські вклади, накопичувальне страхування).

Одним з основних параметрів, що фіксують економічну стратифікацію, є, без сумніву, розмір отримуваних доходів.

За сучасних умов відбулися суттєві зміни в одержуваних населенням доходах: **збільшилось їх розмаїття, ускладнилась структура, явно проявилася тенденція до диференціації.**

Обсяги доходів, достатніх для зарахування до середнього класу, багато в чому зумовлюються *демографічною ситуацією в Україні, кількістю та структурою домогосподарств*. При цьому дохід на одного члена сім'ї в Україні – одна з основних ознак середнього класу – зумовлюється *кількісним і якісним складом вітчизняних домогосподарств* (домогосподарство – це одна особа чи сукупність осіб, що проживають в одному житлі та ведуть спільне господарство (несуть спільні витрати на утримання житла, харчування тощо)).

За даними Держкомстату України, кількість домогосподарств України в 2001 р. складала понад 17,6 млн., з них понад 2/3 – міських, середній розмір домогосподарств становить 2,73 особи, в міських поселеннях – 2,7, у сільській місцевості – 2,86. Склад домогосподарств у середньому по країні є таким: 23,1 % – діти до 18 років, 52,6 % – чоловіки та жінки працездатного віку, 16,6 % – жінки та 7,8 % – чоловіки старші за працездатний вік. Діти є у 43,6 % усіх домогосподарств, в решті 56,4 % дітей немає. З усіх домогосподарств країни більше чверті (28,1 %) складаються з осіб непрацездатного віку.

Працюючі, у тому числі пенсіонери (особи непрацездатного віку), є в 67,5 % усіх домогосподарств, з них у половині випадків (46,4 %) працює одна особа, у 43,9 % – дві, та у 9,7 % – три і більше осіб. Майже у третині (32,5 %) домогосподарств немає осіб, зайнятих підприємницькою діяльністю або найманою працею, тобто не працює ніхто. Окрім того, в сьогоденній Україні нараховується понад 2,5 млн. інвалідів.

Коефіцієнт економічного навантаження на працюючого члена домогосподарства (відношення загальної кількості членів домогосподарства до кількості працюючих осіб в його складі становить у середньому по країні 2,48; у містах – 2,27; у селі – 3,07.

Існуючий якісний склад вітчизняних домогосподарств є вкрай несприятливим для формування достатнього для зарахування домогосподарства за рівнем доходу на одного його члена до середнього класу.

Так, оскільки майже в половині вітчизняних домогосподарств працює лише одна особа, то отримуваний нею дохід (за відсутності інших джерел) має бути в середньому у 2–3 рази (з урахуванням коефіцієнта економічного навантаження на працюючого члена домогосподарства в Україні) вищим за мінімально визначену межу доходу на одного члена домогосподарства для зарахування останнього до середнього класу.

Досягнення родинного доходу в 500 дол. США на місяць і вище можливо лише завдяки отриманню відносно високої заробітної плати, оскільки саме оплата праці є основним джерелом доходу в родинах середнього класу. У одного з членів родини заробітна плата має перевищувати 300 дол. США на місяць, що у 8 разів перевищує середню заробітну плату в країні. Відкритим залишається питання про верхню межу доходів середнього класу в Україні. Умовно визначити її можна на рівні 1500 дол. США на місяць на одного члена родини, оскільки понад цього рівня доходу частка витрат на харчування опускається нижче 15 %.

Гіпотетично з огляду на існуючу систему пенсійного забезпечення, втрату наявних за радянських часів грошових вкладів, відсутності нерухомості, виробничих і фінансових активів понад чверть (за вкрай незнач-

ним винятком) усіх вітчизняних домогосподарств можна сміливо виключити з претендентів на зарахування до середнього класу.

На загальному рівні доходів відбивається і *їх структура*.

Якщо в 1994 р. частка оплати праці в структурі грошових доходів населення складала 62,7 %, то в 1999 р. – 49,6 %, а за 2000 р. – 48,7 відсотка. Частка пенсійних виплат і стипендій зменшилась з 23,8 % в 1999 р. до 20,9 % у 2000 році. Продовжувала зменшуватися й питома вага витрат на оплату праці в структурі собівартості виробництва продукції.

Існують об'єктивні причини, що уповільнюють зростання первинних доходів сектора домашніх господарств. Продовжуватиметься падіння питомиї ваги фонду заробітної плати робітників, службовців, військових, працівників малих підприємств та галузі сільського господарства в структурі ВВП. Збитковість ряду підприємств та необхідність виділення коштів на погашення заборгованості із заробітної плати ускладнюють фінансовий стан підприємств, призводять до **гальмування темпів зростання оплати праці**.

Як прогнозується Урядом, економічне зростання у 2002 р. супроводжуватиметься розподілом первинного доходу в бік збільшення частки, що припадає на домашні господарства з одночасним зменшенням первинних доходів сектора загальнодержавного управління. Структура ВВП по доходах продовжуватиме позитивну тенденцію 2001 року. Підвищиться питома вага оплати праці на 0,2 відсоткових пункта, що обумовлюватиметься підвищенням продуктивності праці. **Проте це, звичайно, не ті темпи, що уможливають поступове формування середнього класу в Україні.**

Окрім того, на забезпеченні належної для формування середнього класу в Україні заробітної плати негативно позначаються *невиконання вимог чинного законодавства щодо розмірів оплати праці окремих категорій працівників (науковців, освітян тощо) бюджетної сфери та її індексації, наявності заборгованості із заробітної плати*.

На рівні масової свідомості середній клас багатьма розуміється як соціальна характеристика певного економічного успіху в доларовому еквіваленті.

Певне уявлення про фінансові передумови створення в Україні середнього класу дає здійснювана Держкомстатом України оцінка розподілу кількості працівників за розмірами **нарахованої заробітної плати**.

Серед 10,4 млн. працівників, які відпрацювали 50 % і більше робочого часу, встановленого на грудень 2000 р., 22,3 % працівникам було нараховано заробітної плати до 118 грн. (22 дол. США), тобто не вище встановленого розміру мінімальної заробітної плати.

У половини (50,6 %) працівників нарахована заробітна плата була в межах до 195 грн. (36 дол. США). Кожен восьмий працівник отримував понад

500 грн. (92 дол. США). З них більшій частині (9,5 %) працівників було нараховано до 1000 грн. (184 дол. США) і лише 2,8 % – понад 1000 гривень.

При цьому слід враховувати, що на грудень припадають численні річні виплати різного роду.

У вересні 2001 р. найбільше працівників по галузях економіки, які відпрацювали 50 % і більше робочого часу, встановленого на цей місяць (12,7 % загальної кількості) отримують зарплату у розмірі від 118 до 150 грн. (від 22 до 28 дол. США), 11,2 % отримують зарплату на рівні 300–400 грн. (57–75 дол. США). При цьому кожний восьмий працівник отримує зарплату до 118 грн. (22 дол. США). Зарплату від 400 до 500 грн. (75–94 дол. США) отримує 8,2 % усіх працівників, від 500 до 750 грн. (94–142 дол. США) – 8,6 %, **від 750 до 1000 грн. (142–189 дол. США) – 3,7 %, понад 1000 грн. (189 дол. США) – 2,9 відсотка¹.**

Причому зарплату від 750 грн. і вище отримують 41,7 % працівників авіаційного і 36,3 % працівників морського транспорту, 31 % метробудівців, 29 % працівників банківських установ, 25,3 % – страхових компаній.

Зарплату на рівні 150 дол. США (мінімальний рівень зарплати для зарахування до середнього класу в Росії) і вище² в Україні отримує лише кожен п'ятнадцятий працівник, зайнятий у галузях економіки, майже кожен третій працівник авіаційного і морського транспорту, метробудівець, працівник банківських установ, кожен четвертий страховик.

Загалом Україна за рівнем зарплати потрапляє до категорії країн, які вважаються бідними і безнадійно відстають від стандартів ЄС, тим більше від рівня США.

Середньомісячна номінальна заробітна плата працівників, зайнятих в економіці України, в 2000 р. склала 230 грн. (42 дол. США). В серпні 2001 р. середня заробітна плата досягла позначки в 330 грн. (60 дол. США), тоді як в Росії цей показник складає 115 дол. США, в Латвії, Литві і Естонії – приблизно 300 дол. США, Чехії – 350 дол. США, Словенії – 850 дол. США. За даними “Economist”, річний дохід середньостатистичного шведа зразка 2000 р. склав 28,4 тис. дол. США, а в 2001 р. – 31 тис. дол. США.

Все ще значною залишається заборгованість із заробітної плати. В Україні практично не діють такі механізми підтримки купівельної спромож-

¹ Така оцінка є неповною, оскільки офіційна статистика, по-перше, не враховує тіньові доходи населення, а, по-друге, не має чітко визначеної стелі одержуваної працівниками заробітної плати

² Звичайно, використання кількісного критерію зарплати, що застосовується в Росії не зовсім коректне з огляду на різну купівельну спроможність наших валют. Проте, враховуючи не надто велику похибку, а також відсутність усталених критеріїв віднесення наших співгромадян до середнього класу за рівнем доходів, заробітну плату у 150 дол. можна умовно взяти за орієнтир і в Україні.

ності населення як індексація грошових доходів і компенсація працівникам втрати частини заробітної плати у зв'язку з порушенням терміну її виплати.

Про низький рівень доходів населення України свідчить **великий обсяг надання субсидій на оплату житлово-комунальних послуг та електроенергії**.

За глибиною розриву в рівні доходів Україна потрапила в зону підвищеного ризику. Вчені-економісти прийшли до висновку, що межа соціальної напруженості настає в той момент, коли найбільш бідні 40 % населення починають отримувати менше 12–13 % загального сумарного доходу. Внаслідок цього зростаючий економічний організм держави обтяжений бідними і безробітними громадянами.

Ускладнює ситуацію ще й те, що в складних умовах сьогодення досить складно розділити номінальну й реальну заробітну плату працівників і середньодушові доходи. Більше того, протягом останніх років відбувалося **падіння рівня реальної заробітної плати**.

За даними Міністерства економіки та європейської інтеграції України, у січні 2000 р. показник реальної заробітної плати набув свого найнижчого рівня починаючи з 1997 року. Протягом минулого року ситуація поліпшилася. У липні поточного року розмір середньомісячної заробітної плати в реальному вимірі перевершив рівень грудня 1997 р., тобто була подолана найвища позначка 1997–2000 років. Траєкторія індексу реальної заробітної плати у 2001 р., на відміну від попередніх років, мала неперервний позитивний характер. У 2002 р. реальні грошові доходи населення зростуть на 6,5 %, реальна заробітна плата працівників – на 6,4 відсотка.

Межі доходів середнього класу досить умовні. Вони залежать від багатьох факторів:

- купівельної спроможності грошей, яка є різною в різних регіонах України;
- розміру й структури домогосподарства (вочевидь, що, скажімо, на 150 дол. США на місяць одна людина і на 600 дол. США сім'я з чотирьох чоловік може забезпечити собі принципово різну структуру і обсяг споживання. Хоча формально й одне і друге домогосподарство мають по 150 дол. США на місяць на одного члена сім'ї);
- від часового періоду, що розглядається. Це пов'язано з тим, що різні групи матеріальних і духовних благ стають актуальними і вимагають задоволення з різною періодичністю. Якщо на найменшому часовому відрізку враховуються лише витрати на харчування, комунальні платежі, транспорт, товари і послуги повсякденного попиту, звичайні розваги (кіно, театр, бар, клуб, боулінг, сауна тощо), то зі збільшенням часового відрізка додаються витрати на придбання одягу і взуття, літній відпочинок, страхування від не-

часних випадків, придбання аудіо- і відеотехніки, меблів, комп'ютера, автомобіля, косметичний ремонт житла, поліпшення житлових умов, придбання квартири, будівництво заміського будинку, накопичувальне страхування, пенсійні програми.

За умов економічної нестабільності традиційні об'єктивні критерії (легальний дохід, що оподатковується, рівень освіти, посада тощо) менш інформативні, ніж суб'єктивні показники. Низькі зарплати на найбільш престижних державних посадах, а також масове ухилення від сплати податків з додаткових доходів вносять такі викривлення в об'єктивну картину стратифікації, що використання подібного роду критеріїв призводить до принципових помилок у вивченні реальної статусної ієрархії і передусім ієрархії рівнів добробуту людей. Тому при оцінці соціальних ресурсів і потенційних можливостей формування середнього класу слід спиратися на аналіз самооцінок соціального та матеріального положення, які тісно пов'язані з соціальним самопочуттям людей.

САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ

Неймовірно, але факт: **суспільство бідніє, проте самоідентифікація залишається майже без змін. Багато хто, попри всі життєві негаразди, зараховує себе до середнього класу.**

Принаймні 47 % опитаних в Україні наприкінці 2000 р. зарахували себе саме до середнього класу. При цьому середній клас у Польщі становить 29 % населення, у Чехії – 36 %, в Угорщині – 35 %, в Естонії – 23 % [1].

Представники нашого середнього класу мешкають насамперед у містах із населенням від ста тисяч до мільйона жителів (30,5 %), селах і мегаполісах із чисельністю населення понад мільйон чоловік (19,1 %).

Соціальний статус тих, хто зарахував себе до середнього класу, різний: 15,9 % становлять кваліфіковані робітники; 14,8 % – пенсіонери; 11 % – непрацюючі; 9 % – фахівці гуманітарного профілю; 8,8 % – службовці; 7,8 % – домогосподарки; 7 % – учні; 5,7 % – фахівці технічного профілю; 4,6 % – некваліфіковані робітники; 3,4 % – підприємці; 3,1 % – офіційно зареєстровані безробітні; 2,4 % – сільськогосподарські робітники; 1,1 % – керівники підрозділів; 0,7 % – керівники підприємств; 0,4 % – фермери.

51,8 % цієї категорії наших співвітчизників оцінили рівень своїх доходів як низький і вкрай низький; 44,4 % – як середній, на трісчку за п'ятибальною шкалою; лише 3,3 % – як високий. При цьому 36,4 % представників середнього класу повідомили, що матеріальне становище їхніх сімей із початку

2000 р. погіршилося, а 27,1 % оптимістично думали, що воно погіршиться і протягом наступного року

У кожного п'ятого (22 %) українського буржуа немає квартири, у майже 70 % – немає автомашини (у 20 % немає навіть пральної машини); у 80 % – замиського будинку; 36,5 % – живуть у будинках, де немає центрального опалення; 23 % – у будинках без холодної води; 58,5 % – без гарячої; 30,5 % – без каналізації; 26 % – без централізованого газопостачання. У 40,4 % тих, хто зарахував себе до середнього класу, немає телефону; у 8,6 % – холодильника; у 5,3 % – телевізора; у 65,9 % – відеомагнітофона; у 94,3 % – комп'ютера.

Майже 15 % представників нашого середнього класу не знають, що таке Інтернет, 80,5 % ніколи ним не користуються, а 75,6 % і не планують користуватися; 27,3 % останній раз купували книжку більше року тому, 11,5 % книг не купують ніколи, 59,2 % не передплачують газети й журнали, а з тих 47,8 %, хто їх передплачує, майже половина (48,2 %) задовольняються одним виданням і ще 30 % – двома. При цьому середній бажаний дохід на людину на грудень 2000 р. склав 728,95 грн., або 133 дол. США.

Водночас, як свідчать результати соціологічного опитування, проведеного фірмою “Соціс” і фондом “Демократичні ініціативи” 2–12 березня 2001 р., майже 9/10 українців вважають себе бідними. При цьому 38 % респондентів визначають свій матеріальний стан як дуже низький, 32 % – як низький, а 16 % – нижче середнього. **Тільки 13 % опитаних визначили свій матеріальний стан як середній і лише 1 % оцінюють його вище середнього.** Особистий дохід респондентів склав у середньому 126,4 грн. на місяць (за даними статистики, у 2000 р. середньомісячний дохід на душу населення склав 146 грн., у 1999 р. – 103 грн., тоді як затверджений прожитковий мінімум у 2000 р. дорівнював 287 грн., а в 2001 р. становив 311 гривень. А на черзі величина прожиткового мінімуму в 342 гривні.

Та існують й інші оцінки. Наприклад, внаслідок інтернет-опитування, проведеного на сайті УНІАН у листопаді 2001 р., з'ясувалося, що кожен п'ятий (18,7 %) респондент заробляє понад 1 тис. дол. США на місяць. Більшість опитаних (26,2 %) заробляють від 100 до 200 дол. США; 21,2 % респондентів відповіли, що їхній місячний прибуток становить менше 100 дол. США; 18,7 % заробляють від 300 до 500 дол. США на місяць. 7,5 % опитаних відповіли, що їхні прибутки становлять від 200 до 300 дол. США та понад 500 дол. США на місяць.

Ці факти ще раз підтверджують, що офіційні оцінки не надто добре узгоджуються із здоровим глуздом і дійсністю, що спостерігається. Хтось щорічно купує тисячі дорогих квартир і автомобілів, буде чотириповер-

хові дачі й котеджі, чиїсь діти навчаються в дорогих західних школах, коледжах і університетах. Для когось в Києві та інших великих українських містах працюють численні дорогі ресторани, нічні клуби і казино. **Звідси випливає висновок: реальний рівень доходів є значно більшим.**

Неврахований офіційною статистикою обсяг доходів населення України (слід зазначити, що чіткі оцінки їх кількісних параметрів сьогодні відсутні) включає в себе: заробітну плату “в конверті”; чистий дохід громадян, зайнятих “човниковою” торгівлею; доходи від надання громадянам послуг фізичними особами, не зареєстрованими як приватні підприємці: водіями, викладачами, помічниками по господарству, будівельниками, ремонтниками, лікарями, масажистами, проститутками тощо (експертних оцінок щодо розмірів цих доходів немає, проте мова може йти про мільйони доларів); невраховані доходи від власності, переважно від здавання квартир в оренду.

Невраховані доходи витрачаються на купівлю товарів тривалого користування і оплату “тіньових” послуг; на хабарі в системах освіти і охорони здоров’я; на придбання квартир під виглядом обміну, будівництво замських будинків, ремонт, не реєстровану оренду; на міжнародний туризм тощо.

Як наслідок одна з головних ознак середнього класу – матеріальний добробут – не лише не може відігравати роль ідентифікатора цієї соціальної групи в Україні, але й стає основним “збуджувачем” дискусій щодо факту його існування в нашій країні.

ЧИННИКИ ВИНИКНЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ

На думку фахівців, основою для виникнення середнього класу має бути *сприятлива податкова система для фізичних осіб*, чіткі й однозначні правила для швидкого входження громадян у бізнес і швидкого їх виходу з нього. Проте така система на сьогодні відсутня, немає стабільного бізнес-середовища, а правила реєстрації досі залишаються дуже складними. Водночас загальна політична й економічна ситуація не дозволяє розвиватися ні дрібному, ні середньому, ні великому бізнесові. На сьогодні дохід фізичних осіб, який перевищує лише 192 дол. США, оподатковується за ставкою 30 %, а 320 дол. США – 40 відсотків.

Формування середнього класу неможливе без *здійснення населенням відповідних заощаджень*. Проте стан справ у цій сфері в Україні ще дуже далекий від ідеалу. Так, станом на 01.01.2001 р. залишки на поточних та депозитних рахунках фізичних осіб становили 6 млрд. 845 млн. грн., або лише 139 грн. на душу населення.

На банки-члени Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, кількість вкладників в яких сягнула 5 млн. 384 тис., припадає 82 % від загальної суми вкладів фізичних осіб в українських банках. **Найвагомішу частку вкладів фізичних осіб у банках-членах Фонду гарантування вкладів фізичних осіб [2, с. 3–4] становлять вклади до 500 грн. (94 дол. США) – понад 4,7 млн. вкладів (або 87,9 %).** При цьому середній розмір вкладу за цією групою дорівнює 29 (!) грн. (5,5 дол. США).

Найменша кількість вкладів фізичних осіб у банках-членах Фонду припадає на групу вкладів від 500 (94 дол. США) до 1000 грн. (189 дол. США) – 169 тис. вкладів (або 3,1 %). Середній розмір вкладу за цією групою – 875 грн. (165 дол. США).

Тобто, за підрахунками автора, кількість вкладників, які мають вклади понад 1000 грн. складає 480 тис., або лише 9 % їх загальної кількості. При цьому загальна сума вкладів за цією групою складає понад 5,3 млрд. грн., а на один вклад за цією групою припадає понад 11 тис. грн. (майже 2,1 тис. дол. США).

Середній розмір вкладів фізичних осіб у банках-членах Фонду на 01.10.2000 р. дорівнював 1042 грн. (197 дол. США).

Слід зазначити, що наведені розрахунки досить умовні, оскільки одній фізичній особі може належати як один, так і велика кількість банківських вкладів.

На рівні банківських вкладів позначається все ще не відновлена повною мірою довіра вкладників до вітчизняної банківської системи, і вкрай незначний рівень гарантування повернення втрачених внаслідок банкрутства банківських установ заощаджень.

На формуванні фінансових передумов створення середнього класу в Україні негативно позначається *нерозвиненість вітчизняного страхового ринку*. За експертними оцінками, **сьогодні в Україні застраховано лише 10 % ризиків**, тоді як у більшості країн цей показник складає **90–95 відсотків**. Частка українського страхового ринку в загальноєвропейському обсязі страхових послуг складає лише **0,05 %** (при тому, що в Україні проживає 7 % населення Європи). **Щорічно питома частка платежів по страхуванню життя в загальній структурі платежів зменшується вдвічі, кількість укладених договорів страхування – вп'ятеро.**

Страхування життя в Україні складає найменшу частку на ринку страхових послуг (0,4 %), тоді як в країнах з розвинутою економікою воно сягає 50–60 %. Починаючи з 1995 р. стрімко падає й абсолютний сумарний розмір страхових внесків по страхуванню життя.

У цілому страхування в Україні забезпечує перерозподіл лише 0,9 % ВВП, тоді як у розвинених країнах — 8–12 відсотків.

СПОЖИВЧІ ВИТРАТИ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОМОГОСПОДАРСТВ

Для дослідження купівельної спроможності, соціального стану й економічного добробуту населення застосовується вивчення споживання. Такий підхід заслуговує на увагу, оскільки може багато прояснити в ситуації, коли дані про доходи досить сумнівні. Як свідчать експертні оцінки, обсяг товарообігу за регіонами часом у кілька разів вище офіційно зареєстрованого сукупного доходу.

В урядовому “Прогнозі економічного і соціального розвитку України на 2002 рік” зазначається, що в першому півріччі 2001 р. **споживчі витрати домогосподарств** реально зросли на 7,3 %, що пов’язано із погашенням бюджетних заборгованостей по заробітній платі та інших соціальних виплатах; з більш високими, ніж передбачалось, отриманими прибутками підприємств, що збільшило їх спроможність додатково матеріально стимулювати працівників; із поступовим насиченням споживчого ринку вітчизняними та імпортними товарами і послугами. У документі також підкреслюється, що реальні обсяги споживчих витрат домогосподарств продовжуватимуть зростати: на 8,2 % у 2001 р. і 6,7 % у 2002 р. (**тобто передбачається зниження темпів**), покращиться якість споживання внаслідок підвищення конкурентоспроможності вітчизняних товарів і послуг і надходження на український ринок високоякісної імпортної продукції у 2002 році. Частка споживання домогосподарств збільшиться до 58,3 % ВВП у 2002 році.

За даними вибіркового дослідження умов життя домогосподарств, проведеного Держкомстатом України за 9 місяців 2000 р., розподіл населення України за рівнем середньодушових місячних сукупних витрат **свідчить про збереження тенденції до зміщення до низькодохідних груп. Розмір сукупних витрат майже 2/3 населення був нижче середнього по країні рівня, у тому числі 12,2 млн. чол. (25,1 %) – нижче межі малозабезпеченості (118,3 грн. на місяць). Порівняно з 1999 р. питома вага населення з середньодушовими сукупними витратами на місяць нижче середнього по країні зросла на 0,8 відсоткових пункта.**

Виходячи і закладених в їх розрахунок елементів, **середньомісячні сукупні витрати одного домогосподарства склали 534 грн. (98,5 дол. США). Міське домогосподарство витрачало в середньому за місяць 539 грн. (99 дол. США), сільське – 523 грн. (96 дол. США). У середньому на одного члена домогосподарства сукупні витрати склали 194 грн. (36 дол. США) на місяць, в міських домогосподарствах – 200 грн. (37 дол. США), в сільських – 181 грн. (33 дол. США).**

За даними вибіркового дослідження умов життя домогосподарств, проведеного Держкомстатом України за 9 місяців 2000 р., **найбільшу частину сукупних витрат – майже 2/3 (за максимально припустимих для представників середнього класу 40 %) – домогосподарства спрямовують на харчування.** Сьома частина сукупних витрат призначається на оплату послуг, а на купівлю непродовольчих товарів – лише їх дев'ята частина.

У зарубіжних країнах для визначення належності людини до середнього класу, окрім рівня його доходу й споживання, використовують ще низку параметрів, наприклад, майнову забезпеченість, що передбачає володіння рухомим і нерухомим майном. При цьому виділяють наявність сучасних престижних (комп'ютер, дорога імпортна побутова техніка, сучасні засоби зв'язку (факс, мобільний телефон) і особистий автотранспорт, нехай навіть і неновий) і дорогих предметів тривалого користування (нові іномарка або вітчизняний автомобіль, яхта (катер), новий трактор (для фермерських господарств).

За даними вибіркового дослідження умов життя домогосподарств, проведеного Держкомстатом України за 9 місяців 2000 р., рівень забезпеченості населення товарами тривалого користування залишає бажати кращого.

Холодильники і телевізори мають дев'ять з десяти домогосподарств, пральні машини – три з чотирьох, пилососи та швейні машини – половина, магнітофони – два з п'яти домогосподарств. Внаслідок низької купівельної спроможності населення і необхідності спрямовувати основну частину коштів на придбання продуктів харчування, багато сучасних товарів домашнього побуту і культурного призначення залишаються недосяжними для більшості домогосподарств і є поки що виключно предметом мрій. Наприклад, такі звичні для жителів розвинутих країн **музичні центри, кухонні комбайни, комп'ютери, мікрохвильові печі, відеокамери, супутникові антени, кондиціонери, мають від 0,2 до 3,1 % вітчизняних домашніх господарств.**

Більше того, за зазначеними причинами значна частина домашніх господарств змушена користуватися товарами, придбаними понад 10 років тому. Скажімо, подібні швейні машини мають дев'ять з десяти домогосподарств, забезпечених ними, холодильниками і пральними машинами – три з чотирьох, пилососами – сім з десяти, кольоровими телевізорами – кожне друге. Протягом останніх п'яти років був придбаний кожен п'ятий кольоровий телевізор, кожен десятий пилосос, кожен шістнадцятий холодильник і пральна машина. А якщо врахувати якість раніше придбаних товарів тривалого користування (більшість холодильників, пральних машин, пилососів і кольорових телевізорів (86–67 %) і половина магнітофонів і швейних машин – вітчизняного виробництва) і фактичний строк їх служби, то картина стане ще більш сум-

ною. Тим більше, що від 2 до 10 % товарів домашнього побуту і культурного призначення до їх придбання вже побували у вжитку.

Слід підкреслити, що переважно рівень доходів людей, які належать до середнього класу, в країнах на пострадянському просторі порівнюють з рівнем доходів у найбільш розвинених багатих ринкових демократіях, як то кажуть, у лоб. Проте середній клас в останніх з'явився не вчора. Якщо й порівнювати доходи сьогоденного середнього класу в Україні з доходами середнього класу найбільш розвинених держав, то слід брати дані про останні за той період, коли ці країни знаходились на сумірному з сучасною Україною рівні розвитку. Якщо сьогодні Україна за рівнем середньодушового ВВП колосально відстає від США, то вкрай непродуктивно порівнювати доходи українського середнього класу з доходами сьогоденного американського середнього класу і на цій основі будувати стратифікацію українського суспільства.

ДЕРЖАВНА ПІДТРИМКА СТВОРЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ

Серед основних напрямків та пріоритетів політики щодо грошових доходів населення, затверджених Указом Президента України від 7 серпня 1999 р. № 969/99, створення відповідних економічних, законодавчих та соціальних умов для формування та закріплення в Україні широкого прошарку середнього класу громадян.

Проте державна підтримка створення середнього класу поки що носить більше декларативний характер. Далі розмов про зниження податкового тиску на фізичних осіб справа не йде. Отримати дешеві кредити практично неможливо. Організації, що існують на гроші платників податків, стягують з них же платежі за виконання своїх функцій.

Слід зазначити, що **різні боки матеріального стану претендентів на зарахування до вітчизняного середнього класу – доходи, житло, харчування, одяг, майно тощо – нерідко входять у глибоке протиріччя одне з одним.**

Питання *інвестування* є частиною цінностей середнього класу тієї чи іншої країни та його поведінки, що визначається цими цінностями.

Відчувається наочна різниця, скажімо, між американським і українським середніми класами в їх підході до заощаджень та інвестування родинного доходу.

Більшість представників українського середнього класу не турбується про основні види фінансових затрат. Проте дуже часто люди, здатні робити

заощадження та інвестувати гроші на майбутнє, просто не бачать відповідних можливостей, і їх вірні, здавалося б, докази, наведені вище, насправді є надуманим виправданням надмірного споживання.

Якщо середній клас розглядати виходячи з рівня доходу, то, дійсно, чисельність його в даний час невелика. Те ж стосується і перспектив збільшення його чисельності. Схожа ситуація і з володінням нерухомістю (що, в принципі, також пов'язано з доходом). **Насправді ж, доходи представників українського середнього класу лише на 20 % перевищують масове уявлення про мінімально необхідну зарплату і навіть з урахуванням “тіньової” складової навряд чи значно перевищують такий мінімум. Власність більшості з них обмежується квартирою (інколи двома), дачею з ділянкою землі, однією-двома автомашинами. Лише мала їх частина має якийсь виробничий і фінансовий капітал.**

За всіма іншими показниками перспективи зростання середнього класу більш оптимістичні.

Для створення фінансових передумов формування середнього класу необхідно:

- забезпечити державні гарантії при розподілі державних замовлень малим і середнім підприємствам на рівні не менше 15 % їх загального обсягу;
- вирішити питання щодо майнової підтримки малого бізнесу;
- забезпечити судовий захист умов орендних договорів;
- зробити кредити доступними для малих підприємств шляхом надання пільгових і безвідсоткових кредитів, розвитку кредитних спілок, товариств взаємного кредитування, гарантійних регіональних фондів (включаючи гарантії місцевих адміністрацій, великих банків, лізингових компаній);
  - розширити впровадження франчайзингу;
  - забезпечити довіру до банків за допомогою створення дієвої системи страхування банківських депозитів;
  - законодавчо врегулювати питання захисту заощаджень громадян за довгостроковим страхуванням життя, здоров'я та пенсійним страхуванням;
  - сприяти створенню та функціонуванню в режимі саморегулювання централізованих фондів і резервів, спрямованих на підвищення фінансової стабільності та платоспроможності кредитних спілок; запроваджувати систему гарантування вкладів членів кредитних спілок;
  - реформувати систему пенсійного забезпечення.

Щоб прискорити процес формування середнього класу в Україні, необхідно законодавчій і виконавчій владі створити цивілізовані умови розвитку підприємництва, треба вчити людей підприємству, консультувати, допомагати фінансово (інвестиціями й кредитами). Підприємці ж самі знайдуть спосіб поліпшити економічну ситуацію в країні. А відтак – суспільство повинне органічно прийняти підприємство.

За інших рівних умов при зростанні доходів підприємців зростатиме зарплатня чиновників, які також поступово переходитимуть у середній клас.

Література

1. *Шангіна Л.* Народ золотої середини-3, або ескізи про головне // Дзеркало тижня. – 2000. – 30 грудня.
2. *Підсумки діяльності комерційних банків України за 2000 рік* // Вісник Національного банку України. – 2001. – № 3. – С. 2–7.